

**Aristotelis. Rētorika. 21. gs. Latvija.\***

**Atslēgvārdi:** Aristotelis, „Rētorika”, latviskošana, valodas „aplikums”, jaunatnāisms

**Keywords:** Aristotle, “Rhetoric”, latvianisation, language “plaque”, Neo-Alunanism

**Ievads**

Tulkojums vienmēr ir izaicinājums, jo tas ir nemitīgs valodas jaunrades, atjaunotnes un pārrades darbs. It īpaši saasināti šāds izaicinājums sastopams latviskojot seno hellēņu un latīņu sacerējumus, lai radītu nesamākslotu un nepārspīlētu sakausējumu no senatnes domas izteiksmes pirmatnīguma un mūsdienu latviešu valodas līdz galam neapjaustā, tomēr pilnībā iespējamā dzīvīguma un pašpietiekamības. Šajā rakstā tiek aplūkoti tulkošanas pieejas jautājumi, kas kļuvuši skaidri, strādājot Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Klasiskās filoloģijas katedrā īstenotā projektā „Literatūrzinātnes un lingvistikas antīkie avoti” (vadītāja prof. I. Rūmniece), kura ietvaros ir veikts Aristoteļa „Runas mākslas” („Rētorika”) tulkojums latviešu valodā, kuru paredzēts izdot 2014. gada nogalē. Tulkojums tiek veikts, sadarbojoties mainīgam, toties nemainīgi lielam tulkotāju skaitam, kas ir reta, bet ne vienreizēja pieredze seno rakstu latviskošanā. Centieni pārceļt Aristoteli no senhellēņu valodas pirmatnīguma kādā mūsdienu valodā ir divkārtšs izaicinājums. Aristoteļa darbiem humanitārās domas vēsturē ir teju vai svēttekstu nozīme – tulkojumi un paskaidrojumi, piezīmes ir radījuši pamatīgu skaidrojuma iespējamību slāni, caur kuru izlauzties līdz „īstenajam” Aristotelim nav nemaz tik viegli. Būtiska aplūkojuma šķautne, meklējot tulkošanas mērus, bija saistīta ar senhellēņu valodas pirmatnīgumu. Aristoteļa lietotie jēdzieni bija aizsākums zinātnes valodas tapšanai, taču viņš tos radīja nevis aizņemoties no citām valodām, bet smeļoties savas valodas iespējās. Tāpēc vietā ir jautājums, uz kuru tiek mēģināts atbildēt apstiprinoši „Runas mākslas” latviskojumā – vai latviešu valodā ir iespējams izteikties pašpietiekami. Tas ir ne tikai

---

\* Raksts publicēts krājumā *Autors. Teksts. Laikmets*. 2. (sast. Sandra Ratniece) – Rēzekne: Rīgdava, 2014. – 173.–178. lpp.

jautājums, bet arī tulkošanas sarežģītums – cik lielā mērā ar tulkojumu ir iespējams atveidot šo senhellēņu valodas pirmreizējumu, kad visi zinātniskie nojēgumi tikai top un veidojas, un tiem vēl nebūt nav stingru zinātnisko jēdzienisku robežu, kuras mūsdienu valodas bieži vien mēģina nospraust ar aizguvumu palīdzību. Latviskojot senhellēņu darbus, īpaši sarežģīts ir jautājums par latīniskas cilmes vārdiem, kas ir nostiprinājušies latviešu valodā, tomēr, lietoti senhellēņu sacerējuma atveidojumā, pārvēršas par spokainiem bubuļiem, kurus lietderīgāk aizstāt ar latviskas cilmes vārdiem. Tulkojot Aristoteli un arī citus senhellēņu senrakstus, bieži nākas novērot, ka mēs savu valodu lietojam ļoti noplicināti vai arī pazaudējam paši sevi starpniekvalodu piedāvājumos, tāpēc Aristoteļa „Runas mākslas” tulkojuma uzdevums valodas lietojuma ziņā bija atrast latviešu valodas dzīlēs augstvērtīgas vērtsrūdas dzīslas. Līdzīgas noskaņas ir vērojamas arī citos pēdējos gados tapušajos latviskojumos<sup>1</sup>. Arī Agnese Gaile-Irbe, sniedzot pārskatu par savu pieredzi Aristoteļa „Valstlietu” („Politika”) pilnāpjoma tulkojumā norāda, ka senhellēņu jēdzienu latviskošana paver šādas iespējas: uzslāņojumu noārdīšana; latviešu valodas bagātināšana; latviešu valodas nozīmju paplašināšana; kā arī, kas visbūtiskāk, – latviskošana veicina labvēlīgāku augsni senatnā sacerējuma sapratnei<sup>2</sup>.

### **Īss ieskats Aristoteļa rakstu latviskošanas vēsturē**

Aristoteļa ceļš pie latviešu lasītāja un latviska domātāja sākas 1924. gadā, kad Augusts Ģiezens latvisko „Poetiku”, kuru 1959. gadā rediģē Ābrams Feldhūns, jau pārsaucot par „Poētiku”, kuru vēlreiz rediģē Ināra Ķemere un Ojārs Lāms 2008. gadā. Tādējādi latviešiem ir pieejami trīs atsevišķi skatījumu uz rietumpasaules dzejas mākslas iztīrījuma sākotni. Latviešu valodā vēl tulkots Aristoteļa darbs „Nikomaha ētika”, ko veikusi Ināra Ķemere 1985. gadā. Nelielus Aristoteļa darbu nogriežņus no „Atēniešu valsts iekārtas” un „Valstslietām” ir tulkojis arī vēsturnieks Harijs Tumans<sup>3</sup>. Tomēr Aristotelis Latvijā jau vistuvākajā laikā piedzīvos uzplaukumu, jo vēl bez „Runas mākslas” tiek gatavots arī „Valstslietu” (A. van Hofa un A. Gaile-Irbe) un „Izteicēju” („Katēgorijas”) tulkojums (L. Muižniece). Tomēr pat ar šādu pienesumu no Aristoteļa akas tiek pasmelta tik vien kā maza saujiņa, jo viņš ir viens no ražīgākajiem lietu un parādību aprakstītājiem senatnē.

**Aristoteļa „Runas māksla”: vieta viņa mantojuma kopumā un saikne ar 21. gs. cilvēkzinātņu domu**

Aristoteļa sakarā ir būtiski pieminēt, ka neviens viņa atsevišķais darbs nav aplūkojams šķirti no visa pārējā viņa sacerējumu kopojuma. Tam par pierādījumu var kalpot kaut vai novērojums, ka „Runas mākslā” Aristotelis atsaucas uz vairākiem citiem saviem sacerējumiem – „Dzejas mākslu” („Poētika”), „Vietēm” („Topika”), „Iztirzājumiem” („Analitika”), „Izteicējiem”. Arī iztīrītā viela nav tikai un vienīgi saistāma ar runas mākslu, bet lielos apjomos sastopami arī pārspriedumi par valsts iekārtu, cilvēka laimi un tikumiem, cilvēku izjūtām un vecumposmiem. Līdz ar to jauni Aristoteļa darbu latviskojumi ļauj viņu aplūkot jau pavisam citādākā šķautnē saistībā ar jau pieejamajiem sacerējumiem latviešu valodā, jo „Runas mākslas” pieņēmumi ievieš papildinājumus gan poētikas, gan ētikas atziņu pūrā.

Par runas mākslas nozīmi ikviena cilvēka dzīvē trāpīgi ir izteicies amerikāņu mācītājs Džastins Frīmens, radīdams sarakstu ar desmit lietām, kuras būtu dzīvē jāzina, kā sesto lietu iekļaujot aicinājumu apgūt rietumu senpasaules runas mākslu, rakstīdams, ka: *„Apgūstiet antīko retorikas mākslu. Retorikas elementi – visās tās formās – ir tas, kas liek pasaulei griezties, jo ietekmē cilvēku pieņemtos lēmumus. Ja esat apguvuši, kā tas darbojas, kamēr pārējie baidās no skaļo vārdu liesmām, jūs būsiet spējīgi raudzīties pāri teiktajam un redzēt, kādus „kloķīšus” runātāji darbina. Lai saprastu, kā ir jārunā, lai liktu kādam mainīt viņa domas, lai radītu pārliecību par sevi, lai remdētu bērna bailes, pirmkārt, ir jāapgūst šī prasme.”*<sup>4</sup>

Ir bijuši laiki, kad senatnā runas māksla ir tikusi uztverta šauri – tikai kā prasme skaisti izteikties. Tomēr senajā pasaulē runas māksla bija izglītības mugurkauls, līdz ar to pamats prasmei dzīvot un būt. 20. gs. otrajā pusē senatnā runas māksla, it īpaši Aristoteļa mantojums šajā jomā, ir piedzīvojusi strauju un spēcīgu atplauksmi. Literatūras pētniecībā tā saucamā Čikāgas skola jeb neoaristotelisms, kas uzplauka 20. gs. 50.-60. gados un savu ietekmi saglabā joprojām, teksta uztveri un vērtību saistīja ar Aristoteļa runas mākslā aprakstītajām trim pamatlīdēm – *ēthos* (‘raksturs’), *pathos* (‘izjūtas’), *logos* (‘izteiksme’).<sup>5</sup>

Līdztekus Aristoteļa runas mākslas iekļaušanai literatūrteorētisko pieeju attīstībā, apmēram tajā pašā laikā veidojās tā saucamā „Jaunā retorika”, kas ir starpnozaru pieeja tekstam, cenšoties retoriku, kas ieguvusi palamas apzīmējumu, atbrīvot no šo pienozīmju apsūbējuma, atgriežot tai senatno spozmi, kad runas māksla iezīmēja brīva un izglītota cilvēka spēju pārstāvēt sevi sabiedrības priekšā ar runu gan sabiedriski nozīmīgu jautājumu risināšanā, gan tiesas priekšā. „Jaunā retorika” pievēršas teksta un konteksta attiecībām, pamatojoties Aristoteļa aprakstītajā runātāja un klausītāja

attiecību izvērsumā, tādējādi piesakot postmodernās domāšanas priekšnojaušmas attiecībā pret patības netveramību un neskaidrību. Par nozīmīgākiem „Jaunās rētorikas” aplūkotajiem būtu uzskatāmi Haims Perelmans<sup>6</sup> un Kenets Bērks<sup>7</sup>. Senajam runas mākslas mantojumam atgūstot nozīmi mūsdienu cilvēkzinātņu domas laukā, nozīmīga kļūst arī seno sacerējumu pieejamība. Saistībā ar „Runas mākslā” pausto atziņu nozīmīgumu un dzīvīgumu 20. gs. beigās ir veikti jauni Aristoteļa „Runas mākslas” tulkojumi angļu, vācu, franču un citās valodās, kuru starpā kā īpaši izvērstu paskaidrojumu un piezīmju apgādāts un vērtīgu un plašu apcerējumu pavadīts būtu minams Džordža Kenedija tulkojums<sup>8</sup>.

No iepriekšteiktā secināms, ka Aristoteļa „Runas mākslas” latviskojums ir svarīgs un nozīmīgs darbs ne tikai senatnās pasaules apguvei un izpratnei, bet ir cieši un tieši saistīts ar mūsdienu rietumu kultūras cilvēka pašapziņu un pašizpratni.

### **Aristoteļa „Runas mākslas” latviskojuma pamatnostādnes**

Aristoteļa „Runas mākslas” tulkotāji ir izveidojuši tādu latviskošanas pieeju, atšķirībā no iepriekšējo Aristoteļa darbu tulkotājiem, kas senhellēņu domu pārnēs latviski bez liekiem citvalodu pastarpinājumiem un aizguvumiem, kā arī uzslāņojumiem. Tulkotāji nodarbojas gan ar pastāvošo iespēju izpētīšanu, kā jēdzienus pārnēs latviešu valodā, izmantojot tās pašas piedāvātās vārdiskās izejvielas, kā arī atsevišķos gadījumos radot atvasinātus vai jaunus jēdzienus, kas vislabāk un skaidrāk spētu būt salāgojami ar senās runas mākslas, kā arī filosofijas (‘gudrībmiņas’) un valstlietu zinības parādībām un nojēgumiem.

Viena svarīga nostādne, ko paredz šāda tulkošanas pieeja, ir valodas aplikuma novēršana. Ar valodas aplikumu raksta autori saprot senhellēņu un latīņu aizguvumu un svešvārdu lietošanu latviešu gan ikdienas, gan zinātniskās valodas vidē tādā veidā, ka rodas vai nu lieki pārpratumi vai arī neskaidrības. Paraugam minēsim tikai vienu piemēru no atvadu vārdiem Imantam Ziedonim teātra vietnē „Kroders”: „*Tā kā līdz tam teātrī biju bijusi vien dažas reizes, dabiski, ka ne pratu, ne centos novērtēt „Motocikla” estētiskās kvalitātes, principiāli jauno teātra valodu, kas tolaik, kā uzzināju vēlāk, tika definēts kā **sintētiskais** (no vārda **sintēze**, ne **sintētisks**) jeb metaforiskais teātris.*”<sup>9</sup> Piemērā minētais, iekavās liktais piemērs ir lieks un maldinošs, jo ‘sintētisks’ (*synthetikos*) ir īpašības vārds, kas atvasināts no lietvārda ‘sintēze’ (*synthesis*). Šādi sarežģījumi atkrīt, ja Aristoteļa lietotie jēdzieni tiek latviskoti, līdz ar to sniedzot pamatotu iespēju latviešu lasītājam ja ne uzreiz pilnībā

saprast, kas ar noteikto jēdzienu domāts, tad vismaz daudz tuvāk nekā pārlietā svešvārdu jūklī nojaust, ar kādiem jēdzieniem varētu būt satīkots un saistīts attiecīgais latviskotais, uztverei vēl neierastais jēdziens. Lielākajā daļā gadījumu ir iespējams gana saprotami un pašpietiekami izmantot latviešu valodas līdzekļus, neejot vieglākās pretestības ceļu – vieglu roku iekļaujot latviešu valodā svešvalodiskus vienumus, kuru nozīmēs valodas lietotāji tāpat jauca un putrojas (skat. iepriekšējo piemēru). Neliels ieskats tulkotāju piedāvātajos risinājumos: prātniecība, nevis filosofija (*philosophia*)<sup>10</sup>, izspriedums, nevis siloģisms (*sylllogismos*), iegalvojums, nevis entimēma (*enthymēma*), pārmērums, nevis hiperbola (*hyperbolē*), pretvārsmā, nevis antistrofa (*antistrophē*) un ritums, nevis ritms (*rhythmos*), kā arī dažvaldība, nevis oligarhija (*oligarchia*).

Vēl viens jautājums, kuram tulkotāji darba gaitā ir pievērsuši nopietnu uzmanību, ir īpašvārdu atveide. Arī šajā tulkošanas atzarjomā ir vēlme panākt starpniekvalodu mantojuma pārvērtēšanu un atveidot īpašvārdus tiešā senhellēņu un latviešu valodas saskarē atbilstoši avotvalodā izteiktajam un mērķvalodā iespējamajam, apejot starpniekvalodu rūsķārtas. Tādējādi Ēģipte kļūst par Aģipti, Eiripīds par Eurīpidu. Līdz ar to, cenšoties pēc iespējas tiešāk atveidot senhellēņu īpašvārdus mūsdienu latviešu valodas vidē, rodas jaunas, pamatotas senhellēņu īpašvārdu atveides nostādnes, kuras autori nosauc par klasiskām, ar to domājot klasiskajai senatnei atbilstošas, par paraugu ņemamas un uzticamas, iepretim tradicionālajai, kurā vērojams visdažādākais mistrojums vienai atveidojamajai vienībai – Sokrate, Sōkrats, Sokrats, Sokrāts, Sokratess (līdzīgi arī ar sugas vārdiem – zeugma, zigma, zoigma, zeigma, zegma, lai gan, ņemot par atveidojuma pamatu vārda sakni, kas nominatīvā neparādās, tas būtu pārceļams latviešu valodā kā zeugmats ('jūgums')). Nepieciešamību pārskatīt senhellēņu valodas vārdu atveides paņēmienus nosaka tas, ka ar jauniem tulkojumiem valodā ienāk daudz jaunu īpašvārdu, kas līdz tam latviešu kultūrvidē nav tikuši lietoti. Būtu dīvaini pirmoreiz avotsacerējumā sastapta nezināma īpašvārda atveidi pakļaut ierastām, iegājušāmies un vēsturiskām citu valodu ietekmes noteiktām nostādnēm. Tādā gadījumā nav pieņemams dažu valodnieku uzskats, ka svešvārdiem jāpaliek tādā atveidojumā, kādā tie pirmoreiz ienākuši mūsu valodā, jo tad mums joprojām būtu Periklis un konzervatorijs. Līdz ar to būtu arī jāapšaubā jaunlatviešu reiz rosinātās valodas pārmaiņas.

## Noslēgums

Kopsavelkot, senhellēņu sacerējumu latviskojuma ieražu īpatnības vēstures gaitā un jauno, 21. gadsimtā tapušo tulkošanas izpratnes noskaņojumu gaismā varam secināt, ka veidojas vēl nepieredzēta sendarbu tulkošanas izpratne, kas savā ziņā ir līdzīga latviešu valodas attīstības izrāvienam 19. gs. vidū, kad savu latviešu kultūras dzīvīguma stiprināšanas darbu uzsāka Juris Alunāns, vēršoties pret dažāda veida „grabažiem”<sup>11</sup>. 21. gs. tapušie senhellēņu sacerējumu tulkojumi cenšas izvairīties no starpniekvalodu aplikuma un mēģina panākt avotvalodai līdzvērtīgu domas un valodas skanējumu. Šādā ievirzē ir tapis arī Aristoteļa „Runas mākslas” latviskojums, kura veikšanas paņēmieni kopumu šī raksta autori ir nodēvējuši par *jaunalunānismu*. Šis pieeju kopums, mērķtiecīgi un pastāvīgi pielietots senhellēņu un latīņu tekstu tulkošanā, ļautu gan pašiem latviešiem dziļāk un pamatīgāk izjust un izprast savu valodu, gan vienlaikus tuvināt latviešu lasītāju senrakstu patībai.

Jēdziena skaidrības un saprotamības novērtējumam tika veikta Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes maģistrantu aptauja. Studentiem tika lūgts bez jebkādām paskaidrojošām papilduzziņām raksturot, kā viņi uztvertu un saprastu jēdzienu ‘jaunalunānisms’. Tika gūtas visdažādākās atbildes – gan diezgan tālas no tā, ko ar šo jēdzienu gribējuši paust tā radītāji, piemēram, „*kustība, kas rada jaunus latviešu mītus; kārtējā ideoloģija, no kuras neko labu nevar sagaidīt; saistās ar „Visu Latvijai!” vai dievturību*”, „*jauna, eksperimentāla dzejas forma*”, gan tuvas jēdziena izveidotāju iecerei, piemēram, „*mēģināt apliecināt savas valodas iespējas tulkojot*”, „*esošā noārdīšana, prāta un uzskatu atbrīvošana no mūsdienu ietekmēm, tendējums uz latviskā aktualizēšanu*”. Tulkojums joprojām ir un paliek iespēja sevi atrast un saglabāt gan cilvēkam, gan tautai.

Mārtiņš Laizāns – klasiskais filologs, Latvijas Universitātes Klasiskās filoloģijas maģistrantūras programmas students, Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, s40083@gmail.com

Ojārs Lāms – literatūrzinātnieks, klasiskais filologs, Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu literatūras vēstures un teorijas katedras profesors salīdzināmajā literatūrzinātnē, Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, ojars.lams@lu.lv

Mārtiņš Laizāns – classical philologist, student of postgraduate studies, University of Latvia, Visvalža street 4a, Rīga, LV-1050, s40083@gmail.com

Ojārs Lāms – scholar of literature, classical philologist, Dr. philol., professor of Department of Latvian and Baltic Studies, University of Latvia, Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, ojars.lams@lu.lv

### **Literatūras saraksts**

Aristotelis. *Runas māksla* (tulkojuma darbraksts).

Aristotelis (tulk. Ķemere, Ināra). *Nikomaha ētika*. Rīga: Zvaigzne, 1985.

Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts). *Poetika*. Rīga: A. Gulbja izdevniecība, 1924.

Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts; red. Feldhūns, Ābrams). *Poētika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959.

Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts; red. Ķemere, Ināra; Lāms, Ojārs). *Poētika*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008.

Tumans, Harijs (sast.). *Cilvēks, vara un politika senajā Grieķijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.

Aristotle (transl. Kennedy, George). *On Rhetoric*. New York: Oxford University Press, 2007.

### **Annotation**

This article describes a general overview of a particular approach of translating an Ancient Greek text into Latvian. The translators (of whom the authors of the article are a part) have devised a translational approach, which sets as its goal the elimination of unnecessary influences of historically predominant intermediary languages (e.g. German, Russian) and loanwords borrowed from them, in order to show the still not fully recognised functional abilities and possibilities of the Latvian language at the highest scientific and philosophical levels, on which the texts of Aristotle abide. A brief description of available translations of Aristotle and their translational approaches into Latvian are presented in this article, with the intent to show how the newly wrought method is more advantageous than the previous ones, as it undertakes to avoid needless connotations in the translation (e.g. use of latinisms in the context of an Ancient Greek text) and to show the creative force and power of the Latvian language. The authors have named their approach ‘Neo-Alunanism’ in honor of a preeminent figure of the Latvian liberation and independence movement in the middle of 19<sup>th</sup> century Juris Alunāns, who was fully aware of the Latvian language potential and tried to convince his contemporaries on the subject under question.

---

<sup>1</sup> Latviešu valodā ir pieejami šādi Aristoteļa tekstu tulkojumi: Aristotelis (tulk. Ķemere, Ināra). *Nikomaha ētika*. Rīga: Zvaigzne, 1985; Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts). *Poētika*. Rīga: A. Gulbja izdevniecība, 1924; Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts; red. Feldhūns, Ābrams). *Poētika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959; Aristotelis (tulk. Ģiezens, Augusts; red. Ķemere, Ināra; Lāms, Ojārs). *Poētika*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008.

<sup>2</sup> Gaile-Irbe, Agnese. *Aristotela „Valstslietu” bilingvālās tulkošanas metode*. Lekcija nolasīta 2013. gada 21. novembrī, pieejama: [http://www.youtube.com/watch?v=Ofy1D\\_eWl8o](http://www.youtube.com/watch?v=Ofy1D_eWl8o)

<sup>3</sup> Tumans, Harijs (sast.). *Cilvēks, vara un politika senajā Grieķijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.

<sup>4</sup> Frimans, Džastins. *10 lietas, kuras būtu jāzina par dzīvi*. <http://www.puaro.lv/lv/esejas-raksti/10-lietas-par-kuram-mums-butu-jazina> [skatīts: 20.04.13]

<sup>5</sup> Booth, Wayne. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press, 1961.

<sup>6</sup> Perelman, Chaim. *The new rhetoric and the humanities*. Dordrecht: D. Reidel. 1979.

<sup>7</sup> Burke, Kenneth. *A Rhetoric of Motives*. California: University of California Press. 1969.

<sup>8</sup> Aristotle (transl. Kennedy, George). *On Rhetoric*. New York: Oxford University Press, 2007.

<sup>9</sup> Radzobe, Silvija. *Dzejniekam aizējot*. <http://www.kroders.lv/cits/375> [skatīts: 20.04.13]. Raksta autoru izcēlumi.

<sup>10</sup> Vārds ‘prātniecība’ jau savulaik latviešu valodā ir lietots senhellēniskās ‘gudrībmīlestības’ nozīmē, tā ka reizēm tulkotāji atgriežas pie vieglu prātu aizmirstā un atmestā.

<sup>11</sup> Alunāns, Juris. Dziesmiņas, Latviešu valodai pārtulkotas. *Alunāns, Juris. Izlase*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1956, 24. lpp.